

Mustafa Sabri Efendi'nin Din Anlayışı

Muştafa Şabri Efendi's Understanding of Religion

Metin Yurdağür

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Prof., Marmara University
İlahiyat Fakültesi Faculty of Theology
Kelam Ana Bilim Dalı Department of Kalam
İstanbul | Türkiye İstanbul | Turkey
metin.yurdağur@isam.org.tr orcid.org/0000-0003-3583-5190

İbrahim Bayram

Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Assoc. Prof., Tokat Gaziosmanpaşa University
İslami İlimler Fakültesi Faculty of Islamic Sciences
Kelam Ana Bilim Dalı Department of Kalam
Tokat | Türkiye Tokat | Turkey
ibrahim.bayram@gop.edu.tr orcid.org/0000-0002-4752-0447

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 8 Şubat 2020 Received | 8 February 2020
Kabul Tarihi | 24 Nisan 2020 Accepted | 24 April 2020
Yayın Tarihi | 30 Haziran 2020 Published | 30 June 2020

Bu makale, 2014'te tamamlanan This article, was produced from the
Son Devir Osmanlı doctoral thesis completed in 2014 entitled
Şeyhülislâmlarından Mustafa *The Late Period Ottoman Grand Mufti*
Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi *Muştafa Şabri Efendi's Religious Thought.*
İsimli doktora tezinden (İstanbul: Marmara University, PhD
üretilmiştir. Dissertation, 2014)

Atıf | Cite as:

Yurdağür, Metin - Bayram, İbrahim. "Mustafa Sabri Efendi'nin Din Anlayışı [Mushtafa Şabri Efendi's Understanding of Religion]". *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2020), 199-221.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.3866634>

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences.

Tokat | Turkey.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Mustafa Sabri Efendi'nin Din Anlayışı

Öz: Son dönem Osmanlı kelim âlimlerinden biri olan Mustafa Sabri Efendi, farklı alanlarda görüş beyan etmekle birlikte, fikirlerini daha çok inanç konuları üzerine yoğunlaştırmıştır. Muhafazakâr bir zihin yapısına sahip olan müellif, bununla birlikte kelamla ilgili çeşitli konulara dair farklı açılımlar getirmeyi de bilmiştir. Bu manada çok da sistemli olmayan bir şekilde din hakkındaki görüşlerini de ortaya koyan düşünür, bunu kimi zaman ilahi dinler, çoğu zaman ise İslâm özelinde dile getirmiştir. O, dinin değeri, akıl ve ilim karşısındaki konumu, Müslümanların yaşadığı sıkıntıların mensubu buldukları dine bağlanmaması gerektiği, İslâm'da köklü değişiklikler yapılmasının yanlışlığı ile onun tabii ve fitrî din şeklinde değil, akıl ve hikmete uygun din olarak takdimi gibi konular üzerinde durmuştur. İslâm'ın Hıristiyanlık ile mukayesesine de özel bir önem atfeden müellif, onları kutsal kitaplarının sıhhati, peygamberlere bakışı, ilah tasavvurları, akıl-ilim, din-devlet ayrımı karşısındaki konumları ve kadına bakışı gibi konular üzerinden ele almıştır. Ayrıca iki dinin ilim adamlarının akıl ve ilim noktasında aldıkları tavrı da inceleyen müellif, her manada İslâm ve ulemasını yücelten bir neticeye ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Din, İslâm, Hıristiyanlık, Mustafa Sabri.

Muṣṭafa Şabri Efendi's Understanding of Religion

Abstract: Muṣṭafa Şabri Efendi, one of the late Ottoman kalâm scholars, expressed views in different areas, but concentrated his ideas more on matters of faith. Having a conservative mindset, the author has also been able to bring different perspectives on various issues related to the kalâm. In this sense, the thinker, who also revealed his views on religion in a very unstructured way, sometimes expressed this in the context of divine religions and often İslâm. He emphasized on issues such as the value of religion, its position in the face of mind and knowledge, the difficulties that Muslims are living in, that they should not be connected to the religion they are in, the mistake of making radical changes in İslâm and the submission of it as a religion in accordance with reason and wisdom, not in the form of an naturel and innate religion. The author, who has given special importance to the comparison of Islam with Christianity, has dealt with them through topics such as the authenticity of their holy books, their views of the prophets, their connotations of God, their positions in the face of mind and knowledge, the distinction between religion and state, and their views of women. The author who also examines the attitude of the scientists of the two religions at the point of reason and science, has reached a conclusion that praises İslâm and its scholars in every sense.

Keywords: Kalâm, Religion, İslâm, Christianity, Muṣṭafa Şabri.

Giriş

Son dönem Osmanlı ilim ve siyaset dünyasının önemli simalarından biri olan Mustafa Sabri Efendi, 21 Haziran 1869 tarihinde¹ Tokat'ta dünyaya geldi.² İlk tahsilini memleketi Tokat'ta yaptı ve hıfzını da burada tamamladı.³ Kendisinin belirttiğine göre Tokat'ta Zülbiyezâde Ahmed Efendi'den; Kayseri'de Divriğili Mehmed Emin Efendi'den dersler aldı, daha sonra İstanbul'a gelerek İstanbullu Mehmed Âtîf Bey ile Gümülcineli Ahmed Âsım Efendi'ye talebe oldu⁴ ve Köse Niyazi Efendi'den kıraat ilmi tedris etti.⁵ Kayseri'deki hocası Mehmed Emin Efendi'den sarf, nahiv, mantık, meânî, fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsir, hadis ve kıraat dersleri alan Mustafa Sabri Efendi,⁶ diğer hocası Ahmed Âsım Efendi'den de çeşitli alanlarda icazetnameler aldı.⁷ 1890 yılında açılan rüûs sınavını kazanarak henüz 22 yaşında iken İstanbul'da Fatih Camii'nde müderrislik vazifesine başladı ve burada 50 civarında öğrenciye icazet verdi.⁸ 1316 yılında Huzûr Dersleri Muhâtaplığına getirildi ve 1332 yılına kadar 16 yıl süreyle bu görevde kaldı.⁹ 1326 senesinde Cemiyet-i İlmîyye-i İslâmîyye'nin başkanlığına seçildi.¹⁰ Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmîyye'ye 18 Kasım 1918 tarihinde tayin olundu¹¹ ve bu kurumun azalarından biri oldu.¹² Birden fazla kabinede şeyhülislâmlık makamında bulundu ve bunlardan birinde sadrazam vekil-

¹ Müferrih b. Süleymân el-Kavsî, *Mustafa Sabri el-müfekkiri'l-İslâmî ve'l-âlimü'l-âlemi ve Şeyhülislâm fi'd-Devleti'l-Osmaniyye sâbikan* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1427/2006), 77.

² Ebû'l-Ûla Mardin, *Huzûr Dersleri* (İstanbul: İsmâil Akgün Matbaası, 1966), 2-3/350; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler* (İstanbul: Risâle Yayınları, 1987), 2/263. Kendisi de bir eserinde Anadolu'nun göbeği Tokat'ta doğduğunu, ana-babası ve atalarının öz be öz Türk soyundan olduğunu ve asırlardır Anadolu'da yaşadıklarını ifade etmiştir. Bk. Mustafa Sabri, *Hilâfetin İlğasının Arka Planı*, çev. Oktay Yılmaz (İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2009), 155.

³ Mardin, *Huzûr Dersleri*, 2-3/350; Mevlânzâde Rıfat, *İttihad ve Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılâbının İçyüzü* (İstanbul: Yediiklim Yayınları, 1993), 331.

⁴ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min rabbi'l-âlemîn ve ibâdihî'l-mürselîn* (Beirut: Dârü't-Terbiye, 1427/2007), 1/5.

⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 21/350.

⁶ Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972), 254.

⁷ Mardin, *Huzûr Dersleri*, 2-3/350; Mevlânzâde Rıfat, *İttihad ve Terakki İktidarı*, 332; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, 254; Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, 2/263; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 238.

⁸ Mardin, *Huzûr Dersleri*, 2-3/350; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, 254.

⁹ Mardin, *Huzûr Dersleri*, 1/154; Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, 268; Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, 2/263.

¹⁰ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, 255; Kavsî, *Mustafa Sabri*, 87.

¹¹ Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, 2/263; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, 255.

¹² Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, 2/263; Yusuf Kılıç, "Şeyhülislâm Tokatlı Mustafa Sabri Efendi", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, haz. S. Hayri Bolay vd. (Tokat: Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi, 1987), 616.

liği yaptı. Cumhuriyetin ilanıyla 150'lik listesine dâhil olan Mustafa Sabri, tutuklanmadan önce ailesiyle İskenderiye'ye gidip oradan Kahire'ye geçti (1922). Burada hoş karşılanmayınca Hicaz'a gidip ardından Mısır'a döndü. Sonrasında huzursuzluğu devam edince Lübnan, Romanya ve en son Gümölcine'ye geçerek burada beş sene yaşadı. Ardından Batras'a sürgün edildikten sonra bir şekilde Kahire'ye geçti (1932) ve 12 Mart 1954 yılında Kahire'de vefat etti.¹³

Mustafa Sabri'nin konumuna işaret etmek adına burada onun da şahitlik ettiği Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan İslâmcılık akımına ve müellifimizin bu ekol içerisindeki yerine kısaca bakmak faydalı olacaktır. Meşrutiyetin en etkin ve diğer cereyanlara göre daha fazla yandaşı olan bu fraksiyon¹⁴ İslâm Dünyası'nın modernleşmeyi ve Batılılaşmayı göğüsleme çabaları olarak ortaya çıkmış bir akımdır.¹⁵ Bu düşüncenin savunucuları Batı uygarlığından geri kaldıklarını kabul etmekle birlikte, bunun, İslâm Dini'ne bağlanmasına karşı çıkararak, ülkenin geri kalmasını, şeriatın hayatın tüm alanını kuşatmaması ile izah etmişlerdir.¹⁶

Hem İttihatçılar hem İtilâfçılar arasında mensupları bulunan İslâmcıları, kendi aralarında modernist İslâmcılar ve kaidelere bağlı gelenekçi İslâmcılar şeklinde ikili bir ayrıma tâbî tutmak mümkündür.¹⁷ Hilmi Ziya Ülken'e göre Mustafa Sabri, doğrudan modernizme karşı çıkan kişiler arasında yer almaktadır.¹⁸ Ülken'in İslâmcılar arasında yaptığı ve Mustafa Sabri'yi modernizm karşıtı olarak gösterdiği bu ayrıma karşı çıkan ve haklı olarak bunun objektif bir kriterinin olamayacağını savunan yazarlar da bulunmaktadır.¹⁹

Genel anlamda gelenekçi ve muhafazakâr bir dünya görüşüne sahip önemli bir mütefekkir olarak kabul edilebilecek olan Mustafa Sabri, Batı dünyasının İslâm âlemini her yönden kuşatma altına aldığı bir dönemde bir kısım Müslüman âlim ve aydınının zihin dünyasını ihata eden modernist düşünceye en ciddi reaksiyonu gösteren kişilerin başında gelmektedir. Farklı konularda çeşitli düşünceler beyan etmekle birlikte genelde

¹³ Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", 21/351.

¹⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1988), 1/10.

¹⁵ İsmail Kara, *Şeyh efendinin Rüyasındaki Türkiye* (İstanbul: Kitabevi, 1998), 245.

¹⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyuş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 18. Basım, 2012), 406.

¹⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1999), 201.

¹⁸ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 276.

¹⁹ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 42.

itikadî sahada görüşler ortaya koyan müellif, din anlayışına bağlı olarak genel anlamda din olgusu ve İslâm'ın diğer ilahi dinler, özellikle Hıristiyanlık ile mukayesesine dair de görüş serdetmiştir.

Mustafa Sabri'nin eserlerini *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi* (İstanbul 1335), *Dinî Müceddidler yahut Türkiye İçin Necat ve İtilâ Yollarında Bir Rehber* (İstanbul 1341), *en-Nekîr alâ münkiri'n-ni'me mine'd-dîn ve'l-hilâfe ve'l-ümme* (Beyrut 1924), *Mes'eletü tercemeti'l-Kur'ân* (Kahire 1932), *Mevkîfu'l-beşer tahte sultâni'l-kader* (Kahire 1352), *el-Kavlü'l-fasl beyne'llezîne yüminûne bi'l-ğayb ve'llezîne lâ yüminûn* (Kahire 1361) ve *Mevkîfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem* (I-IV, Kahire 1369) şeklinde sıralamak mümkündür. Ayrıca onun çeşitli mevkutelerde yazdığı makaleleri de kitap haline getirilmiştir.²⁰

1. Genel Anlamda Dine Bakışı

Din hakkındaki görüşlerini kimi zaman bütün ilahi dinler, çoğu zaman İslâm üzerinden ortaya koyan Mustafa Sabri, konuyu sistemli bir şekilde ele almaktan ziyade dağınık bir surette inceler ve farklı boyutları itibariyle ona dair kanaatlerini serdeder. Bunlardan birinde dinin insanlara yönelik faydaları hakkında bilgi veren Mustafa Sabri, temeli akli delillere dayanan dinin, emir ve yasakları yanında diğer ahkâmıyla da insanlığın saadet ve mutluluğunu temin edecek pek çok hakikati içinde barındırdığını ve insanları kuvvetli şekilde birbirine bağladığını kaydeder.²¹ Müellifin selefi olan şeyhülislâmlardan Musa Kazım Efendi (öl. 1338/1920) de benzer bir vurgu yaparak İslâm'ın emrettiği bütün işlerin fayda, nehyettiklerinin ise zarar içerdiği hususunun apaçık olduğunu ve gerçek akıl sahibi kişilerin bunu tasdik ettiklerini kaydeder.²² Son dönem Osmanlı kelimcilerinden Şemsettin Günaltay (1883-1961) da İslâm'ın insanları dünya-ahiret mutluluğuna ve selamete eriştirecek gayelere sevk ettiğini belirterek benzer bir hususa işaret eder.²³ Böylece hem gelenekçi hem de modernist kesimde yer alan İslâmcılar, mensubu buldukları dinin, insanlık için kazanç olduğu üzerinde ittifak etmiş olurlar.

Mustafa Sabri, dini akıl ve ilim karşısındaki konumu üzerinden de değerlendirir. Ona göre akıl, İslâm dini ile çatışma içerisine girmeyeceği

²⁰ Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", 21/352-353.

²¹ Mustafa Sabri, *Dinî Müceddidler* (İstanbul: Sebil Yayınları, 1994), 239.

²² Musa Kazım Efendi, *Külliyat-ı Şeyhülislam Musa Kazım: Dini, İctimai Makaleler* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336), 138.

²³ Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura* (Şehzadebaşı: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1341), 49.

gibi dinin meziyetinden kabul edilen fazilet, hayır ve salâh gibi ilkelerle de çelişmez. Akıl, bu ilkeleri herhangi bir delile dayanarak inkâr edemez. Zira akıl, bu konuları bilemez.²⁴ Fazilet, din ve akıl birbirleriyle iç içedir, burada din ile fazileti aynı kategoriye sokup yanına kalbî duyguları da ilâve ettikten sonra akli sanki onlara zıtmış gibi bunların karşısına koyma çabaları, birtakım karanlık vehimlerdir.²⁵ Öte yandan ilim de din ile çatışmaz. Özellikle de dinin akılla çatışmadığını gören ve akıldan ayrılmayan ilim, daima dinle uzlaşma içerisinde yürür.²⁶ Mustafa Sabri, dinin ilimle uzlaşmasını, dinin akılla uyumuna bağlar ve ilmin de akla muhalif olamayacağından hareketle böyle bir kanaat serdedir. Çağdaş ilmî anlayışın dayandığı tecrübenin din ile bir bağ kuramaması meselesinde dinin, tecrübeden daha üstün olan akla dayandığından tecrübeye zaten bir ihtiyacı olmadığını dile getirir.²⁷ Hayatını ilim, akıl ve İslâm üçlüsü arasında bir çatışma olmayacağı mücadelesine adanmış müellif, ilgili ifadelerinde aksi bir durumu, bu üçlüden en azından birinin yanlış anlaşılması üzerine bina etmiş olur.

İslâm özelinde Mustafa Sabri'nin çağdaşı olan kimi kelimciler de din ile ilim-akıl ilişkisi hakkında benzer fikir serdedirler. Örneğin Filibeli Ahmed Hilmi (öl. 1333/1914), İslâm'ın ilim ve akıl ile özdeşleştiğini,²⁸ onun içerdiği hikmete vâkıf olan kimsenin bilimsel hakikatler karşısında korkacak bir şeyi olmadığını savunur.²⁹ Benzer şekilde Abdüllatif Harpûtî (öl. 1334/1916) de İslâm'ın akla ve sahih nazara uygun bir din olduğunu ifade eder.³⁰ İzmirli İsmail Hakkı (1869-1948) da ilahi dinlerin Allah'ın indirdiği; fenlerin ise O'nun yarattığı kanunlar olduğunu ifade ederek bu ikisi arasında bir ayrılık olmayacağını belirtmiş olur.³¹ İslâm özelinde de benzer bir yargıya ulaşan İzmirli, bu son ilahi dinde akıl ile dinin birbirinin-

²⁴ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 2/61.

²⁵ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 2/87.

²⁶ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 2/259.

²⁷ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 2/321. Ona göre, aklın ve ilmin dinin usûlüyle ve ana ilkeleriyle bir arada bulunamayacağını veya çatışacağını söylemek, akli ve ilmi inkâr anlamına gelir. Akil ile ilmi, dinin zıt kutbu olarak görmek yanlıştır. Bk. *Mevkîfu'l-akl*, 2/63-64. Mustafa Sabri, İslâm'ın, doğru akıl ve doğru ilme asla zıt olamayacağını ilim ve aklın onu tasdik edeceğini belirtir. Bk. *Mevkîfu'l-akl*, 4/388. Ona göre bir din şayet akla zıt veya düşman ise, o dinin bu husumetten zarar görmemesi imkânsızdır. Bk. *Mevkîfu'l-akl*, 2/145.

²⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm* (Konstantiniye: Hikmet Matbaası, 1326), 1/263.

²⁹ Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm*, 1/90.

³⁰ Abdüllatif Harpûtî, *Tekmile-i tenkîhu'l-kelem* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330), 6.

³¹ İzmirli İsmail Hakkı, "Mukaddime, Muhammed Şükrü Beyefendi'ye", *Mütefenninler Dindar Olabilir mi?*, nşr. İbrahim Hilmi (İstanbul: y.y., 1928), 6-7.

den müstağni olmadığını ve birbirlerine muvafakat ettiklerini kaydeder.³² Şemsettin Günaltay da benzer bir yaklaşım sergileyerek İslâm'ın akıl ve hikmet esası üzerine şekillendiğini, onun dini akıldan ibaret saydığını söyler.³³

Mustafa Sabri yine dine dair serdettiği görüşlerden birinde onun kendi içinde taşıdığı itibara da atıfta bulunur. Dinin değerini kendi özünden aldığını ve Allah tarafından indirilmiş olmasının onu üstün kıldığını ifade eder. Ona göre dine, ana gaye değil herhangi bir fazileti elde etmenin aracı, hizmet edilen değil hizmet eden gözüyle bakmak, bizâtihi kendisi değer olan dini, kıymetinden düşürmek anlamına gelir.³⁴

Bu ifadeleriyle müellif, İslâm'ın taşıdığı hikmet üzerinden değerlendirilmeye alınmasını, sanki ona dönük bir yargı makamında bulunma şeklinde algılamış ve bu anlayışa karşı çıkmış olur. Tabii bu yaklaşımı, İslâm'ın hikmetten uzak olduğu şeklinde değil, belirlenen kimi hikmet ölçüleri üzerinden ona değer biçme tavrının yanlışlığına vurgu olarak almak gerekir. Zira ona göre, İslâm, Allah tarafından gönderilmesi ve kimliğini muhafaza etmesi itibarıyla zaten özünde başlı başına bir değer taşımaktadır. Ona ikincil bir muamele yapmak ve onun öncesine başka bir değer yerleştirmek doğru değildir.

Mustafa Sabri, Müslümanların karşı karşıya oldukları sıkıntıların onların mensubu buldukları din üzerinden izah edilmesine şiddetle karşı çıkar. Bu manada dinî gerileyişi dinin kendisine bağlamanın çok yanlış bir düşünce olduğunu söyler. Ona göre Müslümanların dinî hallerinin bazı değişimlere muhtaç olduğu doğrudur. Ancak dinî çöküntüyü, şer'î ahkâmın zamana göre ta'dîl edilmemesine veya dine sokulmuş birtakım hurafelerin peşinden gidilmesine değil, Müslümanların dinî vazifelerini yerine getirmelerindeki ihmâl ve sergiledikleri amelî bozukluklar yanında, onların itikadî anlamda düştükleri zafiyetlere bağlamak daha doğru olur. İslâm'ı asla hurafelerle dolu bir din olarak görmemek gerekir.³⁵

³² İzmirli İsmail Hakkı, *İslam Dini ve Tabii Din*, sad. Osman Karadeniz (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1998), 61-62.

³³ Günaltay, *Zulmetten Nura*, 60.

³⁴ Mustafa Sabri, *Mevkifu'l-akl*, 2/60.

³⁵ Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler*, 17-18. Mustafa Sabri, Müslümanların geri kalmalarının dinlerinden değil, kendilerinin dinlerinin hakkını verememelerinden kaynaklandığını ısrarla belirtir. Bk. Mustafa Sabri, *İslâm'da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler*, sad. Osman Nuri Gürsoy (İstanbul: Sebil Yayınevi, 3. Basım, 1995), 26. Mustafa Sabri, Müslümanların içine düştüğü zillet ve acziyetin faturasının İslâm'a kesilmesini büyük bir haksızlık olarak görür ve Müslümanları ıslah etmeye gücü yetmeyen kimi aydınların çareyi İslâm'ı ıslah etmekte gördüğünü sitemkâr

Mustafa Sabri'nin çağdaşları olan Filibeli Ahmed Hilmi ile³⁶ İzmirli İsmail Hakkı da İslâm'ın hurafe değil hakikat dini olduğunu ifade ederek benzer bir vurgu yaparlar.³⁷ Öte yandan Mustafa Sabri'nin İslâm ile Müslümanların pek de iç açıcı olmayan durumu arasında bir bağ kurulmaması yönündeki yaklaşımını Şemsettin Günaltay da sergiler ve İslâm âleminin bugünkü sefaletini, mensuplarının onun gerçek ahkâmından uzaklaşması üzerinden izah eder.³⁸

Mustafa Sabri İslâm'ın, daha doğru ifadeyle Müslümanların içerisine düşükleri çöküntüden kurtulmaları için bu dinde birtakım değişikliklere gidilmesi yönündeki görüşlere de karşı çıkar. Ona göre dinin hükümlerinde, zamanın icabına göre değişimler yaparak birtakım düzeltmelere gitmek, yeni bir din oluşturmaktan farklı değildir. İslâm'ı bu şekilde algılamak, onu temeli ve belirli bir hakikati olmayan bir din konumuna düşürür. Hâlbuki İslâm'ın bir program ve sistemi vardır. Onun esas maddelelerini değiştirmek, dini bozmak anlamına gelir. İslâm'ın geçici bir süre hüküm sürüp bilahare hükmünü kaybeden, her yeni cereyan altında âdeta gelip geçici bir oyuncak haline dönüşen bir din haline getirilmesine sessiz kalmamaz. Bu noktadaki eleştiriler, bir hürriyet düşmanlığı olarak algılanmamalıdır. İslâm'ı kabul eden herkes bu dinin umdelerine uymayı bir nevi taahhüt etmiş sayılır. Hürriyetperestlik bu taahhütlere saygısızlık yönünde kullanılamaz.³⁹

Din adına reform tasarlayan kişilerden, İslâm'a bir zarar geleceği endişesi taşıyanlar, bu endişelerinde mazurdurlar. İnsanlara kesin bir rehber olabilmesi için dinin, değişmez bir hakikat olması gerekir. İnsanlar yeni bir din oluşturarak dini kendilerine değil, kendilerini dine tâbi kılmalıdır.⁴⁰ Sürekli yenilenmeye ve düzeltilmeye muhtaç olan din; ihtiyaç duyuldukça değiştirileceğinden, Allah tarafından gönderilmiş olma özelliğini yitirir.⁴¹ Din denilen şey sabittir, insanlar tarafından değiştiril-

bir dille ifade eder. Bk. Mustafa Sabri, "Terakkî Edelim, Fakat Müslüman Kalmak Şartıyla", *Sebilürreşâd* 17/431-432 (24 Temmuz 1335), 113.

³⁶ Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm*, 1/5, 107.

³⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *İslam Dini ve Tabii Din*, 63.

³⁸ Günaltay, *Zulmetten Nura*, 57.

³⁹ Mustafa Sabri, *Dinî Müceddidler*, 18-21.

⁴⁰ Mustafa Sabri, *Dinî Müceddidler*, 29.

⁴¹ Mustafa Sabri, *Dinî Müceddidler*, 67. Mustafa Öztürk'e göre Mustafa Sabri tecdid fikrine oldukça soğuk yaklaşmasına rağmen Musa Kazım, Babanzâde Ahmed Naim, Elmalılı Hamdi Yazır, İzmirli İsmail Hakkı gibi İslâmcılar dini ve felsefi düşüncede bir yenilenme ihtiyacından bahsetmişlerdir. Bk. Mustafa Öztürk, "İslam Dünyasında Yenilik ve Yenilikçilik Karşıtlığının Zihniyet Kodları -Modern Türkiye Örneği-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2009), 4.

dikten sonra o artık din değil dinsizlik olur.⁴² Müellifin bu konuda aldığı, tavır, daha önce dile getirdiği dine, birtakım amaçlar üzerinden değil, özünden hareketle değer atfetmek gerektiği şeklindeki fikirleri ile uyum arz etmektedir.

Mustafa Sabri'ye göre İslâm dininin en büyük meziyeti, insanlara ayaklarının kayabileceği yerleri bildirmesi ve onlar tarafından tam olarak anlaşılamayacak bir kısım kusur ve noksanlara işaret etmesidir. Şer'î kanunların vazifesi iyiye iyi, kötüye kötü demektir. Din de böyle bir yol takip eder.⁴³ İslâm, insana hoş gelen zevklerin içerisinde bulunan en gizli mahzurları ortaya koyma konusunda çok büyük bir üstünlüğe sahiptir. Kendi akıllarıyla anlayamayacakları hakikatleri insanlara göstermesi itibarıyla din, lâıyk olduğu şan ve yüceliğe sahiptir.⁴⁴

Mustafa Sabri dinin ahkâmına karşı insanın konumu hakkında da fikir beyan eder. Müellife göre dinin amellerden çok itikat üzerine tesis edilmesinden hareketle, onun insan ile Allah arasındaki vicdani bir kanaat olduğu ve dinin insanın fiillerine karışmadığı şeklinde bir anlayış geliştirmek doğru değildir. Din, insanların hem nazarî hem amelî tüm durumlarını kontrol altına alır.⁴⁵ Mükellef, dinin emrettiği hükümlerin yapılmasından doğacak faydayı gözetmemeli, sadece onunla emrolunduğu ve bu hükümleri onların emredicisi olan Allah'ın emrine uyulmaya en lâıyk varlık olduğu düşüncesi ve görev bilinciyle yerine getirmelidir. Dindeki ahkâmın sebep ve hikmetlerini, insanın, kendi anlayışına göre katî bir şekilde tayin ve tespit etme gibi bir iddia peşinde koşması, âciz bir varlığın haddini aşmasından başka bir şey değildir. Şer'î ahkâm hakkında hikmet peşinde koşmaktansa vazife bilincine yoğunlaşmak daha uygundur.⁴⁶

Müellifin bu konudaki görüşlerini, bir Müslümanın şahsi hayatı içerisinde alması gereken ideal tavır olarak okumak mümkündür. Ancak her şeyin sorgulandığı bir dönem içerisinde yaşayan çağdaş Müslümanların, belki zihin dünyalarını daha güçlü şekilde tatmin etmek belki de mensubu buldukları dini, insanlara, hatta en fazla kafası karışık dindaşlarına güçlü bir şekilde anlatmak adına İslâm'ın inanç ve amel boyutundaki fikir,

⁴² Mustafa Sabri, *Dinî Müceddidler*, 73.

⁴³ Mustafa Sabri, *İslâm'da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler*, 70.

⁴⁴ Mustafa Sabri, *İslâm'da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler*, 110. Şeriat, her hareketi akıl ve hikmette uygun olmayan insana iyiyi ve kötüyü en net şekilde göstererek şaşmaz bir temyiz vazifesi görür. Bk. *İslâm'da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler*, 121.

⁴⁵ Mustafa Sabri, *İslâm'da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler*, 71.

⁴⁶ Mustafa Sabri, *İslâm'da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler*, 76-77.

emir ve yasaklarının hikmetlerini öğrenmeleri faydadan hali olmayacaktır. Tabi burada Mustafa Sabri'nin de vurguladığı üzere, kişinin kafasında belirlediği hikmet üzerinden, İslâm'ı bir kalıba sokma ve kendi anlayışını ona söyletme gibi bir yanlışın içerisine de düşülmemelidir.

Mustafa Sabri, Allah ve neb sine karşı beslenilmesi gereken duygulara da temas eder. Dinde Allah'ı ve peygamberi sevmek önemli olsa da, O'ndan korkup Res l 'nden hay  etmek de önemsiz değildir. Sevmeyi korkmanın zıddı olarak düşünüp sadece sevgi hissini ön plana çıkarmak yanlıştır. Yalnız sevgi aşılayıp korku hissi vermeyen bir ulûhiyet, ya tehdidini yerine getirme kudretine sahip olamayan bir h k met gibi eksik kudretle, ya da çocuğunu sadece şımartan ebeveyn gibi hikmetsizlik ve ciddiyetsizlikle mal ld r. Allah'tan korkmak, -h ş - bir zalimden korkmak gibi değildir. Bunu saygı ve hürmet gibi duygularla yorumlamak mümkündür. Bu korkuyu aşığ  bir seviye gibi gösterip onu küçük görmek ve değersiz addetmek doğru değildir.⁴⁷ Kur'an'da Allah Te l 'nin insanı en çok teşvik ettiği şeylerden biri de takv , yani Allah korkusudur. Yine Kur'an'a göre kulların en değerlisi, takv  s hibi olan insandır. Mustafa Sabri burada iman ile Allah korkusu arasında bağlantı kurarken Zemahşeri'nin ( l. 538/1144) İbn Abb s'a ( l. 68/687-88) nispet ederek söylediği "iman ürkme,  ekinmedir." ifadesini bu bağlantının bir kanıtı olarak kullanır.⁴⁸

Mustafa Sabri, "fitrî din" ifadesinin doğruluğu-yanlılığı hakkında da fikir beyan eder. Ahk mında, insanların yapmaya g c yetiremeyeceği tarzda bir durum olmaması itibariyle İslâm bir kolaylık dini olsa da, onu sadece bu yönüyle yansıtmak doğru değildir. İslâm'ın, "akla ve hikmete uygun düşen hak din" şeklinde tanıtılması daha doğrudur. Zira İslâm, tabiatın her arzusuna uymak bir tarafa, onun birçoğunu şiddetle yasaklamaktadır. Bu manada İslâm'ı kolaylık ve fitrat dini olarak tanıtmak, onun diğer boyutlarını gölgeleyebilir. Tabiat ve fazilet ikilisi üzerine tesis edilmiş bir din ise de İslâm, tabiat kanunlarına imk n  l s nde uygundur. Tabiatın fazileti çiğnediği yerlerde ise İslâm, tabiatın ayrılır. Tabii hükümlerin hiçbirine ilişmeyen, herkesi kendi h line bırakan ve herkese her istediğini yaptıran bir din, din değildir. Zaten böyle bir dinin vaz'ına

⁴⁷ Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler*, 204-207.

⁴⁸ Mustafa Sabri, *Mevk fu'l-'akl*, 4/115-116. Zemahşeri'nin İbn Abbas'a iz feten dile getirdiği söz konusu ifade için bk. Eb 'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşeri, *el-Fâik fi ğaribi'l-hadis*, thk. Muhammed Eb 'l-Fazl İbrâhim-Ali Muhammed el-Bec vi (Kahire: İs  el-Bâbî el-Halebi, 1971), 4/123-124.

inanmak da abestir.⁴⁹ Mustafa Sabri'nin bu fikirlerine karşılık Şemseddin Günaltay ise, en mükemmel ve insanları mutluluğa en çok yaklaştıracak dinin fitrî din olduğunu ifade ettikten sonra İslâm'dan başka böylesi bir din olmadığını savunur.⁵⁰

Mustafa Sabri'nin bu konuda savunduğu fikirler, İslâm'ı fitrat dini olması üzerinden onu tam bir kolaylık dini olarak gösteren bir kısım anlayışlara tepki olmalıdır. Bu anlayış daha ileri bir aşamaya vardığında İslâm'ın amel ile bağını oldukça zayıflatan ve hatta kalbin temizliğini Müslümanlığın gereği olan her şeyi yapmak ile eşdeğer tutan bir yaklaşıma evrilebilmektedir. İşte müellif, hem bu yaklaşıma kapı aralamamak hem de İslâm'ın daha baskın başka bir özeliğinin olduğunu vurgulamak adına sözü edilen fikirleri savunmuştur.

Mustafa Sabri dinlerin insanları ayırıştırıp onları kargaşaya sürüklediği yönündeki eleştirilere de cevap verir. Burada dinlerin değil, onların mensuplarının suçlu olduğunu, Allah'ın insanlara farklı dine bağlanmaları gibi bir emri yok iken, onların Cenâb-ı Hakk'ın emir ve yasaklarını çiğnedikleri için bir din üzerinde kalamadıklarını söyler. Müellife göre Allah aynı millete aynı anda iki şeriat göndermemiştir. Hz. İsa geldiğinde, Yahudilerin onu kabul etmemesiyle Yahudi-Hıristiyan; Hz. Muhammed geldiğinde Yahudi ve Hıristiyanlar'ın onu kabul etmemesiyle de üç dinin ayrılığı oluşmuştur. Bu ayrılığın sebebi din değil, dinlerin mensuplarıdır. Nitekim bu dinlerin peygamberlerinin birbirlerini yalanlamaları ve aralarında bir ihtilâf olmaması da bu durumu kanıtlamaktadır.⁵¹ Bu konuda Mustafa Sabri'nin çağdaşlarından olan Abdülatif Harpûtî de farklı dinlerin birbiri ardına gelmesini ilgili din mensuplarına bağlar ve yapılan tahriflerin bunda etkili olduğunu söyler.⁵² İsmail Fennî (1855-1946) de farklı ilahi dinlerin gelmesinin sebebinin peygamberler değil, sıradan halk olduğunu, dinin esasından saparak batıl inançlara yönelince onlara yeni din gönderildiğini kaydeder.⁵³

2. İslâm Dini İle Diğer İlahî Dinleri Mukayesesi

Mustafa Sabri, hem genel konumu hem de birtakım konulardaki özel

⁴⁹ Mustafa Sabri, *İslâm'da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler*, 145-146.

⁵⁰ Günaltay, *Zulmetten Nura*, 42-43.

⁵¹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 1/344.

⁵² Abdülatif Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm fi 'akâid-i ehli'l-İslâm* (Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330), 8-9.

⁵³ İsmail Fennî Ertuğrul, *Kitâbu izâle-i şükûk* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928), 131.

görüşleri itibariyle İslâm'ı, ağırlıklı olarak Hıristiyanlık, kısmen de Yahudilik ile mukayese eder. Hıristiyanlığa ağırlık verir. Zira ona göre İslâm'a en büyük saldırılar bu cenahtan gelmiş, birtakım aydın Müslümanlar bu dine mensup kişilerin görüşlerinden etkilenmiş ve genel anlamda dünyaya da Batılı güçler düzen vermeye kalkışmıştır. Buradan hareketle o, tahrife uğramış Hıristiyanlıkla ilgili bazı tahliller yapmış ve tespit ettiği bazı önemli noktalarda İslâm'ın üstünlüğünü ispatlamaya çalışmıştır.

Mustafa Sabri, milyonlarca insanın kalbinde yer etmiş bir din olan Hıristiyanlık ile İslâm arasında bir mukayeseye girişme sebebini açıklarken şunları söyler: Bazı Hıristiyan aydınlar dinî gayretlerle akli bir kenara atmaya çalışmış, Hz. İsa sonrası kimi Hıristiyan din adamları da dinlerini akılla bağını koparacak tarzda tahrif etmişlerdir. Bu anlayış sonucunda akılla çatışan bir din algısı karşısında, onunla çelişmeyen bir din olan İslâm'a da büyük bir zarar erişmiş ve bu algı Batı'ya meftun Müslümanların da aklını çelmiştir.⁵⁴ İşte bu kafa karışıklığını gidermek için böyle bir mukayese ihtiyacı doğmuştur. Ona göre Hz. İsa'nın getirdiği Hıristiyanlık inancı aslında akıl ve ilmin sağlam ilkeleri ve İslâm ile çatışmaz. Buna karşılık Hz. İsa'ya peygamberlik hüviyetinin üstünde bir makamın atfedildiği ve teslis gibi inançların olduğu dönemdeki muharref Hıristiyanlık ise akıl, ilim ve gerçek Hıristiyanlık ile çatışma içerisine girmiş ve makuliyetini kaybetmiştir.⁵⁵ Son dönem Osmanlı kelamcılarında Sırrı Girîdî (öl. 1313/1895) de Allah'ın Hz. İsa'ya indirdiği din ile onun tahrif edilmiş hali arasında ayırım yapmış ve bu manada ikisinin farklı bakış açılarına sahip olduğunu belirten ifadeler kullanmıştır.⁵⁶

Yahudilik ve Hıristiyanlık özelinde ilahi dinlerin aslı ile tahrif edilmiş hali arasında ayırım yapmak, zaten İslâm'ın ortaya koyduğu din anlayışının bir gereğidir. Bu ayırım, aynı zamanda İslâm'ın yeni bir din olarak gönderilme sebebinin açıklanması için de yapılması kaçınılmaz bir taksimdir. İşte bu yüzden selefenden halefine, bütün İslâm uleması bu ayırımı yapmaya özen göstermişlerdir.

Mustafa Sabri, “gerçek Hıristiyanlık” ve “muharref Hıristiyanlık” ayrımını yaptıktan sonra, çeşitli konular üzerinden semâvî dinleri mukayese etmeye başlar. İslâm, indiği şekliyle harfi harfine korunan, kendisinden ne bir şey zâyi olan ne de kendisinde olmayan bir şey kendisine ilâve edilen,

⁵⁴ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 2/63.

⁵⁵ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 2/19.

⁵⁶ Sırrı Girîdî, *Nûru'l-hüdâ li-men 'istehdâ* (Diyarbakir: Diyarbakir Vilayet Matbaası, 1310), 37-38.

metninin kuvvetini sağlamak için tamamen mütevâtiren nakli şart koşulan, basılmış veya yazılmış herhangi bir nüshasındaki en küçük bir hatası dahî hâfizlar aracılığıyla derhal düzeltilme imkânı bulunan Kur'ân-ı Kerîm gibi bir kitaba sahiptir.⁵⁷ Hıristiyanlığın kutsal kitabı İncil ise, Hz. İsa'ya indiği şeklini muhafaza edememiş, mütevâtiren veya ona yakın güçteki bir rivayet yoluyla aktarılamamış, bu haliyle akli ve akıl sahiplerini tatmin etmeyen bir kitap haline dönüşmekten kendini kurtaramamıştır.⁵⁸ Hıristiyanlığın akli tatmin edici olmadığı yönündeki vurguyu teslis akidesi üzerinden ortaya koyan Sırrı Girîdî de bu meselede mantık kanununun hükmünü kaybettiği yorumunu yaparak aynı hususa dikkat çekmiştir.⁵⁹

Mustafa Sabri'ye göre teslis inancının bir uzantısı olarak, Hıristiyanlık, Mesîh İsa'yı Allah'ın oğlu, Hz. Meryem'i Allah'ın vâlidesi (tanrı doğuran) olarak telakki ederken; İslâm, tüm insanları ulûhiyet mertebesinde uzaklaştırmak için, onları sadece "ibâdullah" şeklinde tavsif etmiş, onlarla Allah arasına mesafe koymuştur. Allah ya da Allah'ın oğlu olarak kabul edilen Hz. İsa'nın zâtında ortaya konan Hıristiyanî düşünce, savunulabilir bir düşünce değildir.⁶⁰

Müslümanlar, peygamber addedilmesi gereken tüm değerli zevâtî peygamber kabul edip onlar arasında herhangi bir ayrıma gitmemişken; Hıristiyan ve Yahudiler peygamber ayrımı yapmışlardır. Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta Hz. Muhammed'i peygamber kabul etmemek şart kılınmışken; İslâm'da Hz. Mûsâ veya Hz. İsa'yı peygamber tanımamanın kişiyi Müslümanlıktan çıkaracağına hükmolunmuştur. Yahudiler Hz. İsa ve Hz. Muhammed'i nebî kabul etmemekle Hıristiyanlığa nispetle daha fâhiş bir hata içerisine düşmüşlerken; Hıristiyanlar da, Yahudilerin Hz. İsa'ya karşı tavrını müşahede ettikleri halde aynı tavrı Hz. Muhammed'e karşı göstererek, kendilerini daha büyük bir gaflet ve garabet içine sürüklemiştir. Hıristiyanlar Hz. İsa'ya ulûhiyet yakıştırmasında bulunmuş; Yahudiler ise birtakım kötü ithamlara kalkışmışken İslâm, itidal içerisinde iki tarafın taşkınlıklarından uzak bir tavır sergilemiştir.⁶¹

⁵⁷ Mustafa Sabri, *Dinî Müceddidler*, 237. Kur'ân, ayrıca Hz. Muhammed'in bir mucizesi olması itibarıyla de diğer kitaplara bir üstünlük sağlamaktadır. Bk. Mustafa Sabri, *Mes'eletü tercemeti'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1351), 38.

⁵⁸ Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-'akl*, 2/147.

⁵⁹ Sırrı Girîdî, *Nûru'l-hüdâ*, 52.

⁶⁰ Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-'akl*, 2/46-47.

⁶¹ Mustafa Sabri, *Dinî Müceddidler*, 232-234; a. mlf., *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 114; a. mlf., *Mevkûfu'l-'akl*, 4/133.

Allah'tan başka kimseye günahın itiraf edilme mecburiyeti olmayan İslâm'da, mümkün mertebe günahın gizlenmesi hatta başkasına aktarılmasının kişiyi ikinci bir günaha sürüklemesi ve ifşâ olunmayan günahın daha kolay affolunması gibi bir anlayış gelişmişken; Hıristiyanlık'ta mutlak vechiyle papaza günah itirafında bulunulmuştur.⁶² İslâm'da Allah korkusundan duyulan pişmanlık neticesinde Allah ile kulu arasında gerçekleşen günah itirafı anlamındaki tövbe, bir daha o günaha dönmeme azmini içinde barındırmaktadır. İslâm'daki günahlardan istiğfar anlayışıyla Hıristiyanlık'taki anlayış birbirine benzemez. Hıristiyanlık'ta günahların affı için Allah'ın (Hz. İsa'nın) kendisini kurban etmesi anlayışı doğmuştuk; İslâm'da Allah'a ve diğer iman şartlarına inandıktan sonra, günahların affı için ne Allah'ın ne Resûlünün ne de günahkârın kurban edilmesine ihtiyaç olmadan tövbenin kabul edileceği anlayışı hayat bulmuştur.⁶³

Hıristiyanlar, intikam sahibi değil sadece rahmet sahibi (Rahîm) olan bir ilâh anlayışına sahiptir, hatta bunu, kulun günahını bağışlamak için kendini feda eden bir ilâh anlayışına kadar götürmüşlerdir. Dünyada bunun kadar, olması gerekenin zıddına değerlendirilmiş bir fikir daha yoktur. Kula merhamet eden, onun günahlarını bağışlayanın Allah olması gerekirken; Hıristiyanlık'ta iş tersine çevrilerek insanların O'nu affetmesi, günah kendilerinin iken affedenin de kendileri olması gibi bir anlayış oluşturulmuştur. Böylece Hıristiyanlık, insanın Allah'tan değil âdeta Allah'ın insandan korkmasını daha uygun gören bir anlayışa sürüklenmiştir.⁶⁴ Mustafa Sabri'ye göre Hıristiyanlık'ta ulûhiyete, sadece şefkat kaynağı olma ve insanın elemlerini teskin etme şeklinde bir rol biçilmişken; İslâm'da hem şefkat hem de vâid sahibi bir Rabb anlayışı yerleşmiştir.⁶⁵ Burada Mustafa Sabri'nin eleştirilerine konu olan asli günah meselesi Hıristiyanlığın tartışılan ve tenkitlere muhatap olan bir mevzuu olagelmıştır.⁶⁶

Mustafa Sabri İslâm ile Hıristiyanlık arasında onların ilim ve akla karşı konumları üzerinden de değerlendirme yapar. Ona göre Müslüman-

⁶² Mustafa Sabri, İslâm'da namaz kıldırma, cenaze yıkama gibi hiçbir vazifenin mutlaka ruhanî bir sınıf tarafından yapılması gibi bir durumun söz konusu olmadığını ifade ederek iki din arasındaki mukayese alanını genişletir. Bk. Mustafa Sabri, *İslâm'da Münakaşaya Hedef Olan Meseler*, 72-73.

⁶³ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 2/48-49.

⁶⁴ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 4/118.

⁶⁵ Mustafa Sabri, *Dinî Müceddidler*, 204.

⁶⁶ Muhammet Tarakçı, "St. Thomas Aquinas'a Göre Aslî Günah", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 315-318.

lar, birbiriyle uyumlu olan akıl ve dinleri aracılığıyla kendilerinden güç kazandıkları iki kuvvete sahipken, Hıristiyanlığın akıl ile dinleri sürekli mücadele içerisinde olmuştur. Hıristiyanlar'da bu iki kuvvetin çarpışması, onların kalplerini zaafa uğratmışken onlar Müslümanların kalplerinde uyum içerisinde yer edinmiştir.⁶⁷ Hıristiyanlar, dinin insana aklî değil kalbî yolla tesirde bulunacağını, dinin ve aklın birbirine muvafakat etmeyeceğini söylemişlerken, İslâm ulemâsı, teklif mahallinin akıl olduğunu söyleyerek⁶⁸ aklın dinlerindeki konumuna işaret etmişlerdir. Hıristiyanlığın ne aklî dayanağı ne de akılla bir ünsiyeti mevcut değilken; İslâm itikadı, hem akılla uyum içerisinde olmuş hem de makûlâta dayanarak aklın muhâl gördüğünü, muhâl görmüştür. İslâm, akla bir ilim dalı gibi ihtimam göstermiş, ulemâ ise akıl-nakil çatışması olduğunda ilkinin tercih edilip ikincisinin tevil edileceğini söylemişlerdir. Müslümanlar akla verdikleri değer nedeniyle, kalbî duygularını ihmâl etmişler, kelâm ilmini tedvin ile dinlerini akıl ve ilimle donattıkları halde, kalplerindeki dînî duyguların terbiyesinde ihmalkâr davranmışlardır. Akılla uyumunu sağlayamayan Hıristiyanlık ise çareyi kalbî duygulara yönelmekte bulmuş ve o duygularda yaşamıştır.⁶⁹

Hıristiyanlığın temel özelliklerini sayan ve bu bağlamda ona yönelik birtakım eleştiriler getiren Muhammed Abduh (öl. 1323/1905) da bunlardan biri olarak bu dinin, imanı aklın kendisine alan bulamadığı bir değer olarak görüp, dini, aklın hükümleriyle çelişir bir şekilde onun ötesine geçen bir yapı olarak değerlendirdiğini söyler.⁷⁰ Gerçekten de Hıristiyanlık'ta akıl ve ilim insanlığın kurtuluşu hususunda güçsüz addedilir ve bunun gerçekleşmesi için başka birtakım unsurlara yer verilir.⁷¹

Mustafa Sabri son iki ilahi din arasında yaptığı mukayeseyi onlara mensup ilim adamlarının anlayışı üzerinden de ortaya koyar. Ona göre akli kullanarak hareket eden mülhitler karşısında, Batılı Hıristiyan bil-

⁶⁷ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 1/17. "Gerçek hüviyetini bozmayan bir din, mutlak bir şekilde aklın ötesindedir, yani din aklın alanını aşar" iddiası doğru değildir. Bu, akıyla dininin uzlaşmadığını gören Hıristiyanlar'ın kendi dinlerini savunmak için geliştirdikleri bir formüldür. Bk. *Mevkîfu'l-'akl*, 2/20.

⁶⁸ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 2/148.

⁶⁹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 2/38-39.

⁷⁰ Muhammed 'Abduh b. Hasan Hayrullah, *el-İslâm ve'n-Nasraniyye ma'a'l-'ilmi ve'l-medeniyye* (Kahire: Matbaatu Mecelletü'l-Menar, 1323), 29.

⁷¹ Hüsameddin Erdem, "Dinî Ahlâk ve İlâhî Dinlerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık'taki Bazı Ahlâkî Meselelere Mukayeseli Bir Yaklaşım", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1990), 249.

ginlerin hakikate ulaşma noktasında aklın derecesini düşürme çabaları dinlerini koruma içgüdüsünden kaynaklanırken; kendisi ve kendisi gibi düşünenlerin aklın derecesini bu kadar yükseltme gayretleri ise dinlerini müdafaa gayesinden kaynaklanmıştır. Bu fark, Hıristiyanlığın akla zıt, İslâm'ın ise ona uygun olmasından neşet etmektedir.⁷² Ona göre Batılılar, kendi dinlerini korumak için, mantıkî delilden başka hiçbir şeyle mutmain olmayan akıldan uzak durmayı uygun görürken; İslâm ulemâsı dinlerini aklî temeller üzerine inşa etmişlerdir.⁷³ Batılıların dinlerini akılla ıslah etmeleri gerektiği halde, onlar dinlerini korumak amacıyla akılı yıkmaya çalışmışlardır. Allah'ın insanlara verdiği en değerli iki şey olan din ve akıl hususunda Batılılar dinlerinden vazgeçmemek için akıllarından feragat etmişlerdir. Ancak akla zıt olan bir din, hak olamayacağından, onun bir değer olarak kabul edilmesi de doğru değildir. Zira akıl, teklifin sebebi, dinin esasıdır. Bu anlamda Batı, iki şereften de yeterince istifade edememiştir.⁷⁴

Mustafa Sabri'nin İslâm ve uleması hakkında en iddialı olduğu konuların başında bu din ve bu dinin peygamberinin varisi olan ilim ehlinin akılı tebci etmesi gelir. Hıristiyanlıkta aklın dinin bir nevi düşmanı şeklinde algılanması ve bu algı üzerinden bu dine çeşitli tenkitlerin yöneltilmesi, kendi içinde tutarlıyken, çağdaş ilmi anlayış tarafından bu eleştirilerin İslâm'a da teşmil edilmesi Mustafa Sabri'yi rahatsız etmiştir. Bu yüzden o, tahrif edilmemiş bir dinin mensubu olarak aklın ve ona bağlı olarak ilmin İslâm ile hiçbir probleminin olmadığını savunmaya özen göstermiştir. Tabi bunda Allah'ın varlığını ispat için akılı olmazsa olmaz bir kaynak gören bir düşünce ekolü olan kelamın güçlü bir savunucusu olması da etkili olmuşa benzemektedir. Bu durum aynı zamanda onun bu konuda daha güçlü argümanlar üretmesine de katkı sağlamıştır.

Bu meseleyle alakalı olarak Şemsettin Günaltay da İslâm'da aklın sahip olduğu büyük öneme işaret edip aklî nazarı temel esas belirleyen bir dinin akılla uzlaşmayacak bir durumu olamayacağını ifade ettikten sonra genel anlamda İslâm'ı diğer dinlerle mukayese eder. Taklidî imanın sıhhati hususunda ihtilaf olduğunu, aklın İslâm'da hâkim unsur konumunda bulunduğunu ifade eden müellif, hiçbir dinin İslâm kadar akla bir güç

⁷² Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 2/107.

⁷³ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 2/117.

⁷⁴ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 2/145-147.

atfetmediğini belirtir.⁷⁵ Böylece bu boyut itibarıyla İslâm'ın, diğer bütün dinlerden üstün olduğunu dile getirmiş olur.

Mustafa Sabri'ye göre Batılılar akıllarını maddiyat alanında kullanmışlar, bunun sonucunda dünya işlerini kolaylaştırmada kendilerine büyük faydalar sağlamışlardır. Ancak onların bu akılları, Hz. Âdem'e secde emrine karşı çıkan ve: “*Ben O'ndan daha hayırlıyım, beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın.*”⁷⁶ diyen şeytanın akli cinsinden olmuştur. Zira kendisini yaratan Allah ile mücadele içerisine giren bir akıl, akl-ı selîm olamaz.⁷⁷ Mustafa Sabri, Batı'nın maddî üstünlüğünü kabul etmekle birlikte onların manevî açıdan eksikliğine atıfta bulunmaktadır. O, Batı dünyasında ilhâd düşüncesi yaygınlık kazanmışsa, bunda aklın gereken değere sahip olmasının da bir payı olduğunu düşünür.⁷⁸ Batı'nın maddi yönden üstünlüğü, buna karşın ahlaki anlamda bir zafiyet içerisinde bulunduğu fikri genel anlamda Mustafa Sabri'nin çağdaşı olan diğer İslâmcıların da ortak kabulünü yansıtır.⁷⁹

Mustafa Sabri'ye göre İslâm, aklın hududunu aşmayan ilmin ilkeleriyle de çatışmaz. Aklî araştırmaya dayalı sonuçlardan çekinecek, bununla problemi olacak din, İslâm değil Hıristiyanlıktır. İlim, dayandığı temel ilkelere aklın sınırlarını aştığında sadece İslâm'a değil ondan önce akla muhalif kalır. Bu bakımdan İslâm'ın ilme karşı hiçbir çekincesi yokken Hıristiyanlık sıkıntı içerisinde. Batılı aydınlar, kendi dinlerinin ilim ve akılla uyumadığını gördüklerinde bütün dinleri aynı kefeye koymuşlar, bu yüzden kimisi, insanları ilhâda davet ederken kimisi de sırf akla dayalı felsefî bir din oluşturma hevesine düşmüştür.⁸⁰

Dinleri ile akılları çatışma halinde olan Hıristiyanların, teknoloji noktasında ileriye gitmeleri; buna karşılık akıl ve dinlerinin ittifak halinde bulunmasına, hatta dinlerinden kuvvet alan bir akla sahip olmalarına rağmen Müslümanların bu kadar geri kalmaları şaşılacak bir durumdur. Buna,

⁷⁵ M. Şemseddin Günaltay, *Hurâfattan Hakikate* (İstanbul: Tevsi-i Tibaat Matbaası, 1332), 331-332.

⁷⁶ Sâd 38/76.

⁷⁷ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 1/15.

⁷⁸ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 2/21. O, maddî ilmin insanlığa ve medeniyete ettiği hizmetleri asla inkâr etmez. Bk. *Mevkîfu'l-'akl*, 4/431.

⁷⁹ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı* (İstanbul: Yenigün Yayıncılık, 1998), 1/89.

⁸⁰ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 2/16-17. Mustafa Sabri'ye göre İslâm, felsefî yani akıl tarafından konulmuş bir din değildir, ancak bir felsefesi ve akılla bağı vardır. Hıristiyanlığın ise böyle bir felsefesi yoktur. Batılı filozofların dinleri Hıristiyanlık değil de İslâm olsaydı, onlar dinlerini bir tarafta felsefelerini ise başka bir tarafta bulmayacaklar ve dinleri felsefelerini aydınlatacağı için de felsefeleri şimdikinden daha üstün ve kuvvetli olacaktı. Bk. *Mevkîfu'l-'akl*, 2/25.

“onlar dinle devleti birbirinden ayırmışlar, bu yolla bir çatışma durumunu ortadan kaldırmışlarken, Müslümanlar bu ikisini bir arada götürmüşler ve bu yüzden geri kalmışlardır” şeklinde verilecek cevap tatmin edici değildir. Türkiye’de tamamen, Mısır’da kısmen aynı anlayış yürürlükte olduğu halde buralarda kayda değer bir başarı gösterilmemesi bu düşüncüyü geçersiz kılmaktadır. Ayrıca Hıristiyanların hem iç bünyelerindeki ahlâksızlıklar hem de diğer milletlere karşı uyguladıkları haksızlıklar, kendilerinin, dinin sağladığı ahlâkî temeli de kaybettiklerinin bir işaretidir.⁸¹

Mustafa Sabri’ye göre Ortaçağ’da Hıristiyanlar, imanı aklın mukabili ve akıl üstü bir kuvvet saymış, onların en büyük filozoflarından biri olan Immanuel Kant (1724-1804), imanı genel itibariyle ilimden daha kuvvetli bir mevkide kabul etmişken; İslâm ulemâsı, ilme yani delile dayanmayan imanın yıkılmaya meyyal olduğunu ifade etmişlerdir. Batı filozofları arasında ilmi seçip Allah’ı inkâr eden, Allah’ı kabul edip ilmi küçümseyen, Allah’ı itiraf edip peygamberleri ve âhireti kabul etmeyen ve Allah’ı ve âhireti kabul edip peygamberleri reddeden kimseler çıkmıştır. Ancak İslâm ulemâsı arasında ne bu yollara yönelen ne de akli, ilmi veya duyuları inkâr eden herhangi biri çıkmamıştır. Mustafa Sabri’ye göre, mütekellim ulemâ, ilk dönemden itibaren “eşyânın varlığı gerçektir ve bunun bilgisi sabittir” düşüncesiyle, hisbânîliğe (şüphecilik) katî bir şekilde karşı çıkmışken; Eski Yunan döneminden bu asra kadar bir kısım Batılı filozoflar kendilerini hisbânîliğe kaptırmışlardır. Nübüvvet gibi bir müesseseye inançları olmasının da etkisiyle, Batılı filozofların kendilerini bu düşünceden kurtarmama sebeplerinden biri, dinleriyle akılları arasında var olan uyumsuzluktur. Onlar *şüphecilik* düşüncesiyle, önce kendi dinlerine zıtlık gösteren ilmi yıkmaya, sonra da onun üzerine Hıristiyanlığı inşa etmeye çalışmışlardır. İslâm’da ise ilimle bir çatışma söz konusu olmadığı için, bu dinin teologları böyle bir şüphecilik içerisine düşmemişlerdir. Hıristiyanlıktaki iman anlayışı, hem akıldan hem sırf akla hem de akılla birlikte müşahedeye dayalı ilimden uzak düştüğü halde, İslâm’daki iman anlayışı, bu üçüyle uzlaşabildiği gibi sırf müşahedeye dayalı ilim ile de uzlaşmış, sonuç itibariyle her türlü ilmî anlayışla bir arada bulunabilmiştir. Öte yandan kendini ortaya koyabilmek adına İslâm, ilmî anlayışı yıkmaya ve mahsûsâtı inkâr etmeye yeltenmemiş, hatta bu ilmi yıkmaya çalışan ve mahsûsâtı inkâr pozisyo-

⁸¹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 1/14.

nuna düşen şüphecilikle mücadeleye girişmiştir.⁸² Mustafa Sabri'nin imanı ilme üstün tutma anlayışını temsilen verdiği Kant örneğini benzer şekilde mütalaa eden bir diğer kelimacı da İzmirli İsmail Hakkı'dır. Kant'ın ahlak delilini aktardıktan sonra bu kanıtın Allah'ın ilmen bilinemeyeceği, ancak O'na inanılacağı şeklindeki bir düşünce üzerine tesis edildiğini söyleyen İ. Hakkı, bu manada onun bir burhandan ziyade imandan mülhem bir delil hüviyetinde bulunduğunu belirtir.⁸³

Mustafa Sabri "kadının konumu" açısından da son iki ilahi din arasında bir mukayese yapar. Ona göre İslâm ile Hıristiyanlık arasında en farklı noktalardan biri kadının mevkiidir. İslâm, kadın ile erkek arasına bir set çekerek, iki cinsi birbirine yaklaştıracak câzibe alanlarını daraltmış; Hıristiyanlık ise kadın ve erkeği kiliselerde dahi bir araya getirecek kadar geniş bir toleransa sahip olmuştur. Bu mesele, İslâm ile Batı medeniyeti arasındaki en büyük uzlaşmazlık noktasıdır. Müslüman, gerçek bir İslâmî yaşantıya sahip olduktan sonra bu tür bir kadın-erkek ihtilâtını kabul edemeyecekken; bir Batılı da İslâm'a girmede en büyük engel olarak kadının İslâm'daki bu korunma pozisyonunu görür. Bir Batılı kabule en lâyük dinin İslâm olacağını benimsemekte çok zorlanmasa da, önceki hayatına kıyasla kadının İslâm'daki bu konumunu kabullenmekte büyük güçlük çeker ve bir anlamda eski hayatının zevkâniyetinden uzaklaşmada zorluk yaşar.⁸⁴

Bu ifadeleriyle Mustafa Sabri, dinlere girme hususunda sadece ilmi ve akli ölçütler temel alınacak olsa, İslâm'ın bunlara uygunluğu ve onlara verdiği değere bağlı olarak, en çok mensubu kendisinde toplayacak din olacağını ileri sürmüş olur. Ona göre buna karşılık, aklın zıttı olan şehvet duyguları için içerisine girince, bu konuda İslâm'ın onun yollarını kesmek için caydırıcı yasaklar ortaya koyması ise bu dine intisabın hızını zayıflatmaktadır. Tabi müellif bu durumu bir şikâyet babından değil, kendi tespit ettiği bir hakikatin itirafı olarak dile getirmektedir.

Mustafa Sabri din-devlet ayrımı üzerinden de dinler arası bir mukayese yapar. Ona göre İslâm, bu manada diğer dinlerden farklı bir konumdadır. İslâm, din-devlet ayrımından en fazla zarar görecektir. Zira İslâm, sadece ibadet alanına sıkışmamış, muâmelât ve ukûbât gibi alanlarda hükümler ortaya koyduğu gibi, mahkemelerin, bakanlıkların ve meclislerin ilgilendikleri

⁸² Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 2/22-24.

⁸³ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341), 2/41.

⁸⁴ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-'akl*, 2/30-32; Mustafa Sabri, *Kavlî fi'l-mer'e ve mukârenetuhû bi-akvâli mukallideti'l-garb*, haz. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2003), 200.

alanlarda da söz sahibi olmuştur. Bu anlamda kendisine inananlar açısından İslâm, hem din, hem devlet, hem de millet (cinsiyet) olmuş, her cinsiyet ve kavmiyeti kendi potasında eriterek toplumsal birlik sağlamış ve kimsenin kimseye üstünlük kuramayacağı bir model oluşturmuştur. İslâm, hem devlet hem de milletin ihtiyaç duyacağı kanunları ihtiva ettiği halde diğer dinler bu fonksiyonları onun kadar yerine getirebilmekten âciz kalmışlardır.⁸⁵

Mustafa Sabri'ye göre semâvî dinlerin temayüz ettikleri noktalara şu şekilde değinmek mümkündür: Yahudiler kavmiyetleriyle dinlerini birbirine mezcederek bir millet oluşturmuş, ırklarını dinlerinin içinde eritmiş, milletler arasında dinlerinin adıyla anılmış ve hiçbir zaman, Yahudilikten başka bir isim almamış ve her daim din unsurlarını koruyarak onu sahip oldukları en değerli şey olarak görmüşlerdir. Hıristiyanlık, kalbe ve hissiyata dayanan, ilmî delillerle (akıl-mantık delilleriyle) teyit olunmayan bir din; İslâm ise akıl ve mantık üzerine bina edilmiş delillerle bir yücelik dini olmuştur.⁸⁶ Benzer bir vurgu yapan İzmirli de İslâm'ın zan ve vehim değil, bir delil dini olduğunu belirtmiştir.⁸⁷

Son olarak Mustafa Sabri'ye göre her üçü de kaynak ve başlangıç itibariyle semâvî din iken; İslâm'ın Hıristiyanlık ve Yahudilik, özellikle de Hıristiyanlıkla bir bağ kuramamasında, İslâm'ın semâvî özelliğini korurken, Hıristiyanlığın aslından sapmış ve müdahalelerle oluşturulmuş bir din hüviyetine bürünmüş olması oldukça etkili olmuştur.⁸⁸

Sonuç

Son dönem Osmanlı ulemasının önemli simalarından biri olan Mustafa Sabri Efendi, özel bir ilgi beslediği kelimada muhafazakâr ve gelenekçi bir zihniyet üzerinden fikir beyan etmiş ve modernist düşünceye yönelik çeşitli eleştiriler getirmiş bir şahsiyettir. Bu meyanda o özel bir konu başlığı altında değil, daha çok farklı meseleleri incelediği mevzuların altında kimi vecheleri itibariyle dine dair görüşlerini de ortaya koymuştur. Ağırlıklı olarak İslâm'ın bazı özelliklerini öne çıkarır ve ona dair getirilen kimi yorumları eleştirir şekilde görüşlerini aktaran müellif, bu

⁸⁵ Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-'akl*, 4/286. Dinlerinin akla zıt olması itibariyle Batılı ülke idarecileri, din-devlet ayırımına yönelmişler, bazı cahil Müslümanlar da İslâmiyet ile Hıristiyanlık aynı imiş gibi düşünerek, benzer pozisyonu kendi hükümetlerine uygulamak istemişlerdir. Bk. *Mevkûfu'l-'akl*, 2/30.

⁸⁶ Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-'akl*, 1/124.

⁸⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *İslam Dini ve Tabii Din*, 68.

⁸⁸ Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-'akl*, 4/129.

son ilahi dinin Hıristiyanlık ile mukayesesine ise özel bir önem atfetmiş ve onu sistemli bir şekilde incelemiştir.

Mustafa Sabri'nin dine dair görüşlerini iyi anlayabilmek için onun gündemi çok iyi takip eden, bu meyanda ortaya atılan çağdaş problemleri ve yaklaşımları çok iyi bilen bir şahsiyet olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. Bir partinin kurucusu olacak kadar siyasetin içerisinde yer alan, mebus olan, dört kez şeyhülislâmlık görevi üstlenen, döneminin en önemli İslâmcı dergilerinden olan *Beyânülhak'ta* başyazarlık yapan, gazeteler çıkaran, ömrünün önemli bir kısmını geçirdiği Mısır'da da ilmi toplantılardan geri kalmayan bir şahsiyetin dini meselelerin de tartışıldığı bu atmosferlerde ortaya atılan görüşlere bigâne kalması düşünülemez. İşte o da din algısını dile getirirken daha çok İslâmi anlayışa aykırı olduğunu düşündüğü yaklaşımlara cevap mahiyetinde fikirler serdetmiştir.

Dine dair görüşlerini aktarırken daha çok yaşadığı Meşrutiyet atmosferi içerisinde Batıcılık gibi farklı düşünce fraksiyonlarının ve İslâmcılık akımında nispeten modernist kanadı temsil eden kişilerin kimi düşüncelerine cevap vermeyi hedeflemiştir. Buna karşılık, İslâm ile Hıristiyanlık arasında mukayese yapıp, mensubu bulunduğu dinin lehine pek çok üstünlük noktası tespit ederken ise, gönlünü Batı medeniyetine kaptıran veya kaptırma tehlikesi içerisine giren bütün Müslümanları uyarmayı gaye edinmiştir. Aslında son iki ilahi dinin mukayesesi etrafında dile getirdiği görüşler, genel anlamda bütün Müslümanların kabul edeceği fikirler olsa da o, yaptığı karşılaştırma ile dindaşlarını kendine getirmek, İslâm'ın üstünlüğünü hatırlatmak ve olası zihin ve gönül kayışlarının önüne geçmek istemiştir.

Mustafa Sabri, daha çok İslâm özelinde dine dair aktardığı görüşlerinde muhafazakâr bir bakış açısı sunmuş, geleneksel din anlayışına aykırı olduğunu düşündüğü yaklaşımları eleştiriye tabi tutmuştur. Ancak bunu yaparken geçmiş bilgilerin mücerret bir tekrarına başvurmamış, kendi içerisinde özgünlük barındıran fikirler ileri sürmüştür. Ortaya attığı bu fikirlerin, eleştiriye açık yönleri olsa dahi, onların birbiriyle uyumlu olduğunu da kabul etmek gerekir.

İslâm'ın nasıl sunulması veya anlaşılması gerektiği hususunda oldukça farklı görüşlerin serdedildiği bir dönem içerisinde yaşamış olan Mustafa Sabri, kendince doğru olduğunu düşündüğü bir yolun takipçisi olmuş ve bunun için mücadele etmiştir. Bu mücadelesinde akıl ve ilimle hiçbir zaman çatışmayacağını düşündüğü İslâm'ı, belki de daha doğru ifadey-

le İslâm anlayışını, her zaman güçlü bir şekilde savunmuş ve sağlam bir mantık ağı içerisinde ördüğü fikirlerini kendisinden sonra gelecek nesillere emanet etmiştir.

Kaynakça

- 'Abduh, Muhammed 'Abduh b. Hasan Hayrullâh. *el-İslâm ve'n-Nasrâniyye ma'a'l-ilmî ve'l-medeniyye*. Kahire: Matba'atu Mecelleti'l-Menâr, 1323.
- Altunsu, Abdülkadir. *Osmanlı Şeyhülislâmları*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. haz. Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 18. Basım, 2012.
- Birinci, Ali. *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Erdem, Hüsameddin. "Dinî Ahlâk ve İlâhî Dinlerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık'taki Bazı Ahlâkî Meselelere Mukayeseli Bir Yaklaşım". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1990), 225-254.
- Ertuğrul, İsmâil Fennî. *Kitâbu izâle-i şükûk*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.
- Filibeli, Ahmed Hilmi. *Tarih-i İslâm*. 2 Cilt. Konstantiniye: Hikmet Matbaası, 1326.
- Günaltay, M. Şemseddin. *Hurâfattan Hakikate*. İstanbul: Tevsî-i Tibaat Matbaası, 1332.
- Günaltay, M. Şemseddin. *Zulmetten Nura*. Şehzadebaşı: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 3. Basım, 1341.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Tekmile-i tenkîhu'l-keîâm*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Tenkîhu'l-keîâm fî akâid-i ehli'l-İslâm*. Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İslâm Dini ve Tabii Din*. sad. Osman Karadeniz. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1998.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "Mukaddime, Muhammed Şükrü Beyefendi'ye". *Mütefenninler Dindar Olabilir mi?*. nşr. İbrahim Hilmi. 3-7. İstanbul: y.y., 1928.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. 2 Cilt. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1341.
- Kara, İsmail. *Din ile Modernleşme Arasında*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Kara, İsmail. *Şeyhedefinin Rüyasındaki Türkiye*. İstanbul: Kitabevi, 1998.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler*. 3 Cilt. İstanbul: Risâle Yayınları, 1987.
- Kavsî, Müferrih b. Süleymân. *Mustafa Sabrî el-müfekkiri'l-İslâmî ve'l-âlimü'l-âlemi ve Şeyhülislâm fî'd-Devleti'l-Osmaniyye sâbikan*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1427/2006.

- Kılıç, Yusuf. “Şeyhülislâm Tokatlı Mustafa Sabri Efendi”. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*. haz. S. Hayri Bolay vd. 613-630. Tokat: Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi, 1987.
- Mardin, Ebû'l-Ûla. *Huzûr Dersleri*. 3 Cilt. İstanbul: İsmâil Akgün Matbaası, 1966.
- Mevlânzâde Rifat. *İttihad ve Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının İçyüzü*. İstanbul: Yediiklim Yayınları, 1993.
- Musa Kazım Efendi. *Külliyyat-ı Şeyhülislâm Musa Kazım: Dini, İctimai Makaleler*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336.
- Mustafa Sabri. *Dinî Müceddidler*. İstanbul: Sebil Yayınları, 3. Basım, 1994.
- Mustafa Sabri. *Hilâfetin İlğasının Arka Planı*. çev. Oktay Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Mustafa Sabri. *İslâm'da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler*. sad. Osman Nuri Gürsoy. İstanbul: Sebil Yayınevi, 3. Basım, 1995.
- Mustafa Sabri. *Kavlî fi'l-mer'e ve mukârenetuhû bi-akvâli mukallideti'l-garb*. haz. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 6. Basım, 2003.
- Mustafa Sabri. *Mes'eletü tercemeti'l-Kur'ân*. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1351.
- Mustafa Sabri. *Mevkıfu'l-'akl ve'l-'ilm ve'l-'âlem min rabbi'l-'âlemîn ve 'ibâdihi'l-mürselîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü't-Terbiye, 1427/2007.
- Mustafa Sabri. “Terakkî Edelim, Fakat Müslüman Kalmak Şartıyla”. *Sebilürreşâd* 17/431-432 (24 Temmuz 1335), 113-115.
- Öztürk, Mustafa. “İslâm Dünyasında Yenilik ve Yenilikçilik Karşıtlığının Zihniyet Kodları -Modern Türkiye Örneği-”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2009), 1-21.
- Sırrı Girîdî, *Nûru'l-hüdâ li-men'istehdâ*. Diyarbekir: Diyarbekir Vilayet Matbaası, 1310.
- Tarakçı, Muhammet. “St. Thomas Aquinas'a Göre Aslî Günah”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 307-318.
- Tunaya, Tarık Zafer. *İslâmcılık Cereyanı*. 3 Cilt. İstanbul: Yenigün Yayıncılık, 1998.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*. 3 Cilt. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1988.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Mustafa Sabri Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/350-353. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Fâik fi ğarîbi'l-hadîs*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim-Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Kahire: Îsâ el-Bâbî el-Halebi, 2. Basım, 1971.